

Isaac Deutscher: Trotskij vid sitt lågvattenmärke¹

Trotskijs dagbok från landsflykten,* som nu publiceras för första gången, upptäcktes i en ”bortglömd väska” i hans hem i Mexiko tolv år efter mordet på honom. Han skrev den i Frankrike och Norge 1935. Det är dock inte, som redaktörerna hävdar, den enda dagbok han har skrivit. Bland hans publicerade och opublicerade papper finns några andra, som skrevs vid olika tidpunkter; det är förvånande att Trotskijs litterära exekutorer är så dåligt informerade om hans litterära arv. Men även om påståendet om dess unika karaktär är ogrundat, så är denna dagbok av exceptionellt intresse som politiskt och mänskligt dokument: Trotskij skrev sällan, om ens någonsin, så intimt och självutlämnande om sig själv som han gör här.

”Dagboken är inte en litterär form som jag är särskilt förtjust i”, säger han i den första anteckningen. ”. . . Jag skulle föredra dagstidningar. Men jag har inte tillgång till några . . . Avskuren från politisk handling tvingas jag ta till en sådan här ersättningsjournalistik. . . ” Denna föga lovande inledning behöver inte tas bokstavligt. Här finns mycket mer än ersättningsjournalistik, ty Trotskij var i själva verket mycket mer förtjust i just denna ”litterära form” än han ville medge. Visserligen tillgrip han den vanligen endast under en paus i sin politiska verksamhet, men detta var förmodligen den enda tid då han fritt kunde ägna sig åt själviakttagelser.

Det uppehåll under vilket han skrev denna dagbok var av många skäl hans lågvattenmärke. Han hade redan tillbringat två år i Frankrike och åtnjutit – om det nu är rätt ord här – den osäkra asyl som Daladiers regering snålt hade beviljat honom. Paris hade förklarats vara förbjudet område för honom, och han hade levt inkognito, under polisövervakning, på olika platser på landsbygden. Då och då upptäcktes hans identitet, och mitt i ett tumult i pressen, förföljd av massor av reportrar och fotografer, jagad av talrika fiender till höger och vänster, var han tvungen att hastigt fly från en bostadsort för att söka sig till en annan och återuppta sitt inkognito – tills nästa incident eller oavsiktliga indiskretion tvingade honom att ge sig ut på vägarna igen. Hotet om utvisning från Frankrike hängde över hans huvud. Bara för att inget annat land ville släppa in honom tilläts han tills vidare stanna kvar i fullständig isolering i en liten by i Alperna, inte långt från Grenoble. Frankrike stod just då på tröskeln till folkfronten, stalinisterna utövade allt större påtryckningar på regeringen, och därför hade han anledning att frukta en slutlig deportation – det kunde bara bli till en avlägsen fransk koloni som Madagaskar.

I Sovjetunionen var detta lugnet före de stora utrensningarna, i vilka han hela tiden skulle komma att framstå som huvudskurken. Kirov-affären var bara några månader gammal. Zinovjev och Kamenev fängslades återigen och anklagades, trots upprepade dementier, för samröre med Trotskij, kontrarevolutionär verksamhet, förräderi och så vidare; trotskismen i allmänhet var under beskjutning. Även på avstånd kände Trotskij den ökande vreden i den terror som Stalin släppte lös, även om exakta fakta ännu inte var kända. Trotskijs familj var redan drabbad. Hans första hustru Alexandra Sokolovskaja och hans två svärsöner hade deporterats, eller höll just på att deporteras, till Sibirien. Han hade redan förlorat sina två döttrar, Zina och Nina – Zina hade begått självmord;

¹ Denna recension publicerades första gången i *The Listener*, 16 juli 1959.

* *Trotsky's Diary in Exile 1935*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1976.

de föräldralösa barnbarnen var alla, utom ett, i Ryssland, utlämnade åt ödets nåd. Slutligen kom nyheterna från Moskva, först olycksbådande vaga, om problem med Sergej, Trotskij's yngste son, en lovande vetenskapsman, som var helt opolitisk och inte inblandad i oppositionen, men som nu föll offer för Stalins hämnd. Den spända väntan på definitiva nyheter om Sergej och hans föräldrars ångest fyller många sidor i denna dagbok.

Av helt andra skäl var detta för Trotskij en tid av akut frustration. Han hade kommit till Frankrike 1933, efter nästan fem års exil i Turkiet, med ambitiösa planer och optimistiska förhoppningar som nu var på upphällningen. Han hade varit övertygad om att han skulle kunna återuppta sin politiska verksamhet i stor skala i Frankrike. Efter Hitlers maktövertagande och den tyska vänsterns katastrof 1933 – en katastrof som den stalinistiska politiken i hög grad hade bidragit till och där Trotskij hade varit den obeaktade Cassandra – lanserade han den så kallade Fjärde internationalen. Av egen erfarenhet vet jag hur stora förhoppningar han satte på den. En grupp av hans anhängare, som jag tillhörde vid den tiden, varnade honom förgäves för att han gav sig in på ett fåfängt företag. Snart visade det sig faktiskt att Fjärde internationalen var dödfödd. Trotskij försökte ändå desperat blåsa liv i den; och han hade just instruerat sina anhängare att gå in i socialistpartierna och där försöka värva anhängare till den nya internationalen.

I vilket fall som helst hade Trotskij's närvaro i Frankrike inte gjort det lättare för honom att kasta sig tillbaka in i politisk aktivitet. Under de turbulenta händelserna under det sista förkrigsdecenniet, särskilt i dem som inträffade utanför Sovjetunionen, var hans roll den store outsiders. ”Just på grund av”, skriver han, ”att det föll på min lott att delta i stora händelser, avskärmar mitt förflutna mig nu från möjligheter att agera. Jag är hänvisad till att tolka händelser och försöka förutse deras framtida förlopp”. Men hans förflutna som avskärmade honom från möjligheter till handling tillät honom inte heller att förbli passiv: han, ledaren för oktoberrevolutionen, grundaren av Röda armén och inspiratören av Kommunistiska internationalen, kunde omöjligen förlika sig med rollen som utanförstående.

Om vi till alla dessa omständigheter lägger hans ihållande ohälsa och något så mänskligt vanligt som en medelålderskris, för att inte tala om svårigheter att tjäna sitt uppehälle, får vi en uppfattning om hans sinnesstämning vid denna tid. Den återkommande och mystiska feber som han hade lidit av i tretton år gav honom nu perioder av total uppgivenhet och orörlighet. Men trots att hans nerver var hårt ansträngda visade han ändå en förvånansvärd energi och vitalitet när kritiska händelser ställde honom inför en direkt utmaning. Under mellantiderna tenderade han, föga förvånande, att drabbas av hypokondri: han grubblade över sin stigande ålder och över döden. Han var bara 55 år, men gång på gång erinrade han sig Lenins eller snarare Turgenjevs ord: ”Vet ni vad som är den största lasten? Att vara mer än 55 år gammal.” Revolution är i regel de ungas sak, och yrkesrevolutionärer åldras mycket snabbare än till exempel brittiska parlamentariker. Trotskij hade lika lite förlikat sig med att bli gammal som med att vara en utanförstående.

Han hade föraningar om sin våldsamma död i stalinisternas händer. ”Stalin”, konstaterade han, ”skulle nu ge mycket för att kunna ta tillbaka beslutet att deportera mig. Han kommer otvivelaktigt att tillgripa en terroristisk handling i två fall ...: om det finns ett hot om krig, eller om hans egen ställning försämras kraftigt. Naturligtvis kan det också finnas ett tredje fall, och ett fjärde... Vi får se. Och om inte vi gör det, så gör andra det.” Samtidigt började han tänka på självmord, men tanken skulle ta en mer definitiv form först fem år senare, när han skulle skriva sitt testamente.

Även om hans energi var uttömd, kunde han inte leva i ett land utan att reagera på dagens politiska händelser; och han kunde inte reagera på annat sätt än med sina stridbara instinkters hela kraft, sin mäktiga passion, sin ilska, sin ironi. Han iakttog den framväxande folkfrontens manövrer och vacklan, var övertygad om att de alla skulle sluta i katastrof och hade en klar föraning om 1940 års Frankrike. Utan hämningar uttryckte han sitt förakt för den europeiska arbetarrörelsens officiella ledare – Blum, Thorez, Vandervelde, Webbs. Vid några tillfällen tecknade han grafiska och förödande snabbskisser, av vilka särskilt en är intressant att läsa idag – skissen av M. Paul-Henri Spaak, NATO:s blivande generalsekreterare, som i början av 1930-talet var något av Trotskijs lärjunge, flitigt, men ändå oroligt, undergiven och överväldigad av mästaren. Det centrala i denna dagbok är dock inte vad Trotskij hade att säga om händelser och offentliga personer eller ens om litteratur – han har sagt allt detta mer utförligt och mycket bättre i andra skrifter. Dagboken är anmärkningsvärd främst på grund av de sidor som han ägnar åt sin familjs öde, sidor fulla av tragiskt patos och ädelmod.

Trotskijs oro för sin yngste son var än mer gripande eftersom han fruktade att Sergej, i sin politiska oskuld och likgiltighet för politik, inte skulle kunna ta det slag som drabbade honom; och i Trotskijs oro fanns en blandning av skuld känslor. När Natalja Ivanovna fick höra talas om sin sons fångenskap sade hon: ”De kommer inte under några omständigheter att deportera honom; de kommer att tortera honom för att få ut något av honom, och därefter kommer de att förgöra honom.” Bilden av deras torterade och förvirrade son hemsökte föräldrarna. (I själva verket var Sergej inte så förvirrad som de fruktade att han skulle bli. Nyligen talade jag med en man som tillbringade 23 år i Stalins koncentrationsläger och fångelser och som, enligt honom, var den siste som delade fängelsecell med Sergej. Sergej genomgick sin prövning med stolthet och inför döden vägrade han inte bara att vittna falskt mot sin far, utan fann sig bunden till honom genom nya band av moralisk solidaritet, även om Sergej inte ens då var ”trotskist”).

Med sublim ömhet betraktade Trotskij sin lidande hustru, mindes olika händelser i deras gemensamma liv – de hade nu levt tillsammans i 33 år – och han kände att han borde ”fästa hennes bild på papper”. Han gjorde detta med oförblommerad partiskhet, men ändå med sanning. Det han har skissat är i själva verket bilden av vår tids Niobe, en lika sann förebild för vår tids oräkneliga och namnlösa martyrmödrar som, på ett annat plan, Anne Frank är för de martyrdödade barnen. Natalja Ivanovna var inte samma slags politiska kamrat till sin make som Krupskaja var till Lenin - hon var mycket mindre politiskt intresserad och aktiv än Krupskaja. ”Även om hon är intresserad av politikens små dagliga fakta”, skriver Trotskij, ”brukar hon inte kombinera dem till en sammanhängande bild.” Den kärleksfulle maken kunde inte tydligare uttrycka sina tvivel på sin hustrus politiska omdöme. Men detta var inte viktigt: ”När politiken går på djupet och kräver en fullständig reaktion”, fortsätter han, ”hittar Natalja alltid den rätta tonen i sin inre musik.” Om detta, hennes ”inre musik”, talar han ofta; och när han beskrev henne var det för övrigt oftast medan hon lyssnade på musik. Han noterar med tacksamhet att hon aldrig förebrår honom för deras sons olycka, eller att hon döljer sitt lidande även för honom. Slutligen berättar han:

När det gäller de slag som har drabbat oss påminde jag Natasha häromdagen om ärkeprästen Avakuums liv. (Avakuum var en 1600-talsrebell mot den grekiska ortodoxin som hade deporterats två gånger innan han brändes på bål). De snubblade fram tillsammans i Sibirien, den upproriske prästen och hans trogna maka. Deras fötter sjönk ner i snön och den stackars utmattade kvinnan föll hela tiden ner i snödrivorna. Avakuum berättar: ”Jag kom upp, och hon, den stackars själen, började förebrå mig och sade: ’Hur

länge, ärkepräst, skall detta lidande vara?’ Och jag svarade: ’Markovna, till vår död’”. Och hon svarade med en suck: ’Så får det bli, Petrovitj, låt oss fortsätta vår väg’”.

Och så skulle det gå för Trotskij och Natalja Ivanovna: lidandet skulle vara ”ända till vår död”. Fem år senare, när han skrev sitt testamente, lyfte han plötsligt huvudet och såg ”Natasha närma sig fönstret från gården och öppna det på vid gavel så att luften kunde komma in mer fritt i mitt rum”; hon fick honom i detta ögonblick att tänka på livets skönhet och han ”fixerade” denna bild av henne i sista stycket av sitt testamente.

Det är säkert ingen slump att Trotskij mellan sina noteringar om Sergej, oväntat och till synes utan sammanhang, berättar historien om avrättningen av tsaren och tsarens familj. I detta ögonblick av oro och ångest över sina egna barn, de oskyldiga offren för hans konflikt med Stalin, tänkte Trotskij utan tvekan på de andra oskyldiga barnen, tsarens, som drabbades av fädernas synder. Han berättar att han personligen inte hade någon del i beslutet om tsarens avrättning – beslutet var i första hand Lenins; och att han först blev förvånad när han fick höra om tsarfamiljens öde. Men han skriver inte detta för att ta avstånd från Lenin. Tvärtom försvarar han efter sjutton år Lenins beslut som nödvändigt och fattat i revolutionens självförsvarsintresse. Mitt under inbördeskriget kunde bolsjevikerna inte lämna de vita arméerna ”med en levande fana att samlas kring”; tsarens barn, säger han, ”föll offer för den princip som utgör monarkins axel: dynastisk tronföljd”. Vem som helst av dem skulle, om de lämnats vid liv, ha tjänat de vita som samlande fana och symbol. Den outtalade slutsatsen av denna meningsfulla utveckling är tillräckligt tydlig. Även om man gav Stalin rätt att utrota sina motståndare – Trotskij var långt ifrån att ge honom den rätten – hade Stalin fortfarande inte en tillstymmelse till berättigande för att förfölja sina motståndares barn. Sergej var inte bunden till Trotskij genom någon princip om dynastisk tronföljd.

Vissa kritiker, mestadels före detta kommunister, har i detta sammanhang kommenterat Trotskij's ”obildbarhet” och den ”arrogans” med vilken han in i det sista hävdade sin kommunistiska övertygelse. Kritiken förefaller mig synnerligen illa grundad. Om Trotskij hade av sagt sig sina principer och övertygelser på grund av desillusion, under förföljelsens och nederlagets piskrapp, skulle detta säkerligen inte ha vittnat om hans intellektuella integritet och moraliska uthållighet, eller ens om hans ”bildbarhet”. Om han hade gjort det, så skulle han inte ha varit sig själv. När han var som sämst var han lika orubblig i sin livsfilosofi som han hade varit när han var som bäst. I detta ser jag hans styrka, inte hans svaghet. När han till sist, 1940, tyngd av sjukdom, ålder och så många grymma slag, övervägde möjligheten att begå självmord, var han framför allt angelägen om att världen inte skulle se självmordet som hans moraliska kapitulation och avståndstagande från principer. Han skrev testamentet för att klargöra att om han någonsin skulle ta sitt liv, så skulle han göra det på grund av ren fysisk oförmåga att fortsätta kampen, inte på grund av förtvivlan eller tvivel på sin sak. Han begick dock inte självmord – en lönnmördares ishacka krossade hans hjärna. Han skrev sitt testamente som han skrev denna dagbok, i ett ögonblick av alltför mänsklig bräcklighet; men även bräckligheten understryker hans moraliska styrka.

Därmed inte sagt att Trotskij's inställning var oantastlig. Men hans sårbarhet låg inte där de kritiker jag har nämnt ser den. Han tillhörde vad han själv kallade den ryska revolutionens heroiska epok. En intensiv nostalgi för denna epok påverkade honom ända till slutet av hans dagar. Genom dess prisma betraktade han alla senare händelser; och i sina tankar och sin fantasi projicerade han ständigt denna epok in i framtiden.

Prognosen stämde inte överens med det faktiska händelseförloppet, och aldrig mer så än under 1930-talet. Revolutionsprocesserna, både inom och utanför Sovjetunionen, utvecklades i former som var mycket olika dem under den ”heroiska fasen” 1917-20, i former som inte kunde annat än vara motbjudande för anhängare av den klassiska marxistiska traditionen, i former som verkligen markerade ett förfall av den revolutionära politiken, med ett ord – i stalinistiska former. Men i grund och botten var det fortfarande den revolution som Trotskij stod för som antog dessa former. Han såg det som sin uppgift att avslöja ”förfallet” och skapa ett nytt kommunistparti som han trodde skulle kunna leda revolutionen mot en renässans. Han överskattade sin förmåga att åstadkomma detta, liksom han överskattade möjligheterna till revolution i väst. Å andra sidan underskattade han utan tvekan det nya sovjetiska samhällets vitalitet, dess inneboende förmåga till självreformer och förnyelse, dess inneboende förmåga att till slut övervinna stalinismen och gå bortom stalinismen.

Men trots alla sina brister och sina stunder av svaghet framstår Trotskij även i denna dagbok som en av de mycket få giganterna under detta århundrade. Hans nostalgi för revolutionens heroiska period, Lenins era, skulle ha varit ren och skär kvacksalveri om den eran inte hade varit något annat än det döda förflutna. Men tjugo år efter Trotskij död ser en ny sovjetisk generation tillbaka på den epoken nästan lika mycket som han gjorde, och verkar fortfarande finna några lärdomar att dra av den. Och så framstår Trotskij inte bara som en nostalgisk överlevande från en epok, en avslutad sådan, utan som den store föregångaren till en annan, som bara har börjat.